

KS. FRANCISZEK GRENIUK

ZARYS DZIEJÓW POLSKIEJ TEOLOGII MORALNEJ

WSTĘP

Sytuacja ogólna

Teologia na terenie Polski była w stadium początkowym wtedy, kiedy na Zachodzie przeszła już bardzo interesującą ewolucję: od homilii i komentarza biblijnego okresu indeterminacji patrystycznej, przez pogłębione rozumienie Pisma św. w drodze szukania czterech sensów, z których jeden dotyczył prawd moralnych zawartych w objawieniu, aż do racjonalizujących tendencji związanych z recepcją starożytną myśli filozoficznej. Jakaś refleksja nad moralną zawartością doktryny objawionej pojawia się wtedy, kiedy na Zachodzie są powszechne tzw. księgi pokutne (*libri poenitentiales*), a z czasem sumy spowiednicze (*summae confessoriorum*). Był to okres, w którym w teologii katolickiej nie wyodrębniono jeszcze poszczególnych dyscyplin, chociaż stopniowo zarysowała się tendencja do autonomizacji odrębnych dziedzin tej wiedzy. Proces ten trwał przez kilka wieków i nawet dzisiaj trudno powiedzieć, że dobiegł do końca.

Napływającym do Polski z Zachodu duchownym nie była obca problematyka teologiczna. Byli oni bowiem wykształceni w klasztorach monarchii karolińskich. Przybywali jednakże z wyraźnym zamiarem misyjnym. Zadaniem ich było szerzenie i umacnianie wiary chrześcijańskiej, a nie uprawianie nauki czy organizowanie studiów. Było ono uświadamiane dopiero w miarę umacniania się chrześcijaństwa i stabilizacji sytuacji społecznej i państwowej na terenie Polski.

Problem periodyzacji

Początek dziejów teologii na terenie polskim wiąże się z wprowadzeniem chrześcijaństwa do państwa pierwszych Piastów. W dziejach myśli

moralnej charakterystyczna jest wówczas zależność od kręgów kultury francuskiej i korzystanie z dorobku naukowego obcych środowisk europejskich. Charakterystyczną rzeczą ze względów formalnych jest korzystanie przez duchownych, przy wypełnianiu funkcji spowiedników, ze wspomnianych ksiąg pokutnych i sum spowiedniczych. Koniec tego okresu to właściwie przełom XVI i XVII w. — okres czasu, w którym na terenie Polski pojawiają się z Zachodu opracowania teologii moralnej, samodzielnej dyscypliny teologicznej, posiadającej autonomię metodologiczną, źródłową i przedmiotową.

Okres drugi to czasy, w których powszechnie króluje teologia moralna, zwana z racji specyfiki jej uprawiania scholastyczną, a z racji przedmiotowych kazuistyczną. Trwa on trzy wieki, gdyż sięga od w. XVII aż do przełomu XIX i XX w. Charakterystyczną formą literacką teologii moralnej w tym okresie są tzw. *institutiones morales*.

Początki okresu trzeciego wyznacza recepcja neotomizmu na przełomie XIX i XX w. Okres ten trwał do czasów Soboru Watykańskiego II.

Okres czwarty to czasy obecne, zapoczątkowane osiągnięciami zwolenników odnowy teologii moralnej w latach trzydziestych, zdynamizowany procesami, które określano kiedyś mianem „nowej teologii”, a uprawiony postawą i atmosferą Soboru Watykańskiego II. Okres ten obecnie można by nazwać okresem chrystocentrycznej koncentracji dyscyplin teologicznych; teologia moralna zmierza do ukazania wzniosłości powszechnego powołania człowieka przez Boga, do współudziału w planie stwórczym i zbawczym¹.

OD POCZĄTKÓW DO KOŃCA XVI WIEKU

W momencie przyjęcia chrześcijaństwa nastąpiło zderzenie dwóch ideologii: pogańskiej — zastanej i chrześcijańskiej — napływowej. Przyj-

¹ Całość dziejów polskiej teologii omawiają: ks. A. Klawek. *Zarys dziejów teologii katolickiej w Polsce*. Kraków 1948; ks. H. Cichowski. *Sciences sacrées en Pologne*. DThC XII 2470-2115; okres średniowiecza w dziejach teologii: ks. M. Rechowicz. *Polska myśl teologiczna w średniowieczu*. W: *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*. Cz. 1. Lublin 1969 s. 219-253 oraz ks. A. Petrani. *Szkolnictwo teologiczne w Polsce*. Tamże s. 255-271; sytuację teologii moralnej w XVII i XVIII w.: ks. J. Bajda. *Teologia moralna (kazuistyczna) w Polsce w XVII-XVIII wieku*. W: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*. T. 2. Cz. 1. Lublin 1975 s. 267-305; wiek XIX: ks. F. Greniuk. *Dzieje polskiej teologii moralnej w XIX wieku*. Tamże. T. 3. Cz. 1. Lublin 1975 s. 220-254; wiek zaś XX: bp S. Smoleński. *Wkład polskiej myśli teologicznej w odnowę katolickiej teologii moralnej w latach 1880 do 1939*. „*Studia Theologica Varsaviensia*” 1970 nr 2 s. 287-334 oraz w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce* t. 3 cz. 1 s. 255-297, a także ks. S. Olejnik. *Ostatnie półwiecze katolickiej myśli etycznej w Polsce*. „*Ateneum Kapłańskie*” 1959 t. 58 s. 105-146.

muje się ogólnie, że chrześcijaństwo, na terenie polskim nie napotkało zbyt rozbudowanych wierzeń (mitologii), silnej organizacji kapłańskiej, ani też form religijności zasadniczo sprzecznych z nowymi treściami ewangelicznymi. Program więc misyjny, polegający na usuwaniu fałszywych postaw i przekonań (abrenuntiatio diaboli), nie był zbyt utrudniony. Więcej do zrobienia mieli duchowni w zakresie indoktrynacji etycznej. Pierwotna moralność plemion polskich nie różniła się istotnie od moralności ówczesnych ludów słowiańskich. Była typowa dla ludności trudniącej się łowiectwem i rolnictwem, o wyróżniającej się względnej łagodności obyczajów. Być może zbyt surowo oceniał pod względem moralnym w czasach nieco późniejszych tę ludność J. Długosz pisząc: „Gmin wiejski skłonny do pijaństwa, kłótni, zelżywości i zabójstwa, tak iż trudno znaleźć naród inny równie skalany zabojami i domowymi kłęskami. Nie wzdraga się żadnych trudów i pracy, zimno cierpliwie znosi, kocha się w zabobonach i gusłach, nowości chciwy, w budowlach niedbały, przestaje na sprzętach podłych, lekkomyślny i śmiały”². Ludności tej duchowni przedstawiali i tłumaczyli problemy moralne lub zupełnie nieznanne wymagania w tym zakresie, takie chociażby, jak obowiązki wynikające z przyjęcia chrztu i przynależności do wspólnoty eklezjalnej, np. uczestniczenie we mszy św.

Przedmiot nauczania teologicznomoralnego

Tematyka kazań, które były przez dłuższy czas jedyną formą uprawiania refleksji teologicznej, dotyczyła zagadnień dogmatycznych i moralnych; a wśród tych ostatnich najczęściej kwestii przykazań, rad ewangelicznych, sakramentów św., cnót i wad moralnych i ogólnie zasad postępowania chrześcijańskiego. Z analizy tych kazań oraz życiorysów świętych (św. Wojciech, św. Bruno z Kwerfurtu, Pięciu Braci Męczenników, św. Cyryl i Metody) wynika, że stopień tych wymagań był dość wysoki. Były one zresztą efektem już ponad tysiącletniej ewolucji nauki i praktyki zarówno na zachodzie, jak i na wschodzie chrześcijańskiej Europy. „W nauce moralności — pisze jeden z historyków — podkreślano obowiązek słuchania mszy św. w dni świąteczne, chrzczenia dzieci, spowiadania się, przestrzegania postów i praktyk pokutnych, grzebania zmarłych na cmentarzach poświęconych. Zakazywano zabijania córek, wielożeństwa, zawierania małżeństw w rodzinach, przestrzegano przed bałwochwalstwem, zabobonami, zabraniano wspólnych biesiad z poganami”³. Tematyka kerygmy moralnej pośrednio wiązała się z problematyką etyki indywidualnej. Dopiero w wiekach późniejszych w kręgu zainteresowań znajdzie się także moralność społeczna.

² *Dzieje Polski*. T. 1. Kraków 1867 s. 40.

³ *Rechowicz*, jw. s. 223; por. *Nauka Monomarcha*. MPH I 867.

Ośrodki nauczania teologicznego

Z przyjęciem chrześcijaństwa Polska przyjęła wszystkie instytucje kościelne, jak też wiążące się z tym problemy. Problemem zasadniczym było przygotowanie odpowiednich kadr duchowieństwa. W związku z tym przystąpiono do zakładania różnego rodzaju szkół kościelnych, które stały się stopniowo miejscami uprawiania teologii. Szkoły te były trojakiego rodzaju: katedralne (biskupie), kolegiackie i zakonne. Do najstarszych należą szkoła katedralna poznańska, krakowska i wrocławska. Ze szkół zakonnych najbardziej znaną jest założona przez benedyktanów w Tyńcu. Ożywioną działalność naukową prowadzili także kanonicy regularni (Wrocław, Żagań, Czerwińsk) oraz cystersi (Łąd n. Wartą, Oliwa). „Należy przy tym zaznaczyć, że poziom nauczania w polskich szkołach daleko odbiegał i był niższy od poziomu nauki, jaki osiągnęła na Zachodzie”⁴.

Sytuacja uległa zmianie na lepsze z chwilą założenia przez dominikanów w Krakowie Studium Generalnego (1304 r.) a zwłaszcza od czasu powstania Wydziału Teologicznego (1400 r.) w założonej w 1364 r. Akademii Krakowskiej. Odnowiona uczelnia krakowska niemal od początku zabłysnęła znakomitymi uczonymi, jak też ożywionym życiem naukowym. „Świetne wejście na arenę nauki europejskiej zawdzięczała w dużym stopniu Uniwersytetowi Praskiemu, który w ostatnim ćwierćwieczu wychował duży zastęp Polaków, nie mówiąc o Czechach i Niemcach, jacy przeszli na nową uczelnię”⁵. Akademia Krakowska odgrywała aż do czasu sprowadzenia jezuitów do Polski dominującą rolę w zakresie kształcenia duchowieństwa. Powstanie kolegiów jezuickich oraz wprowadzenie seminariów duchownych w 2. poł. XVI w. przyczyniło się do upadku wymienionych wyżej szkół kościelnych.

Piśmiennictwo teologicznomoralne

Nieliczne tylko przekazy źródłowe pozwalają zapoznać się z tymi pozycjami, które były dostępne duchownym, interesującym się refleksją teologiczną nad treścią doktryny moralnej Kościoła. Według przekonania jednego z historyków „duchowieństwo polskie posługiwało się rozpowszechnionymi na Zachodzie *Libri poenitentiales*, które w różnych rękopisach krążyły podówczas w Europie”⁶. Interesująca wzmianka, zamieszczona w *Roczniku świętokrzyskim* (1167), zawiera pochwałę Piotra Lom-

⁴ Petrani, jw. s. 259.

⁵ Rechowicz, jw. s. 234.

⁶ A. Vetulani. *Przemiany w urządzeniach i życiu prawnym społeczeństwa. W: Początki państwa polskiego. Księga tysiąclecia. T. 2: Społeczeństwo i kultura.* Poznań 1962 s. 182.

barda, który był autorem tak bardzo rozpowszechnionego wówczas podręcznika, jakim były *Libri sententiarum*. Katalog krakowskiej biblioteki katedralnej z 1110 r. wylicza między innymi *Etymologię* Izydora z Se Willi oraz *Moralia super Job* św. Grzegorza Wielkiego⁷. Z postanowień zaś synodalnych wiadomo, że zalecano do użytku duchowieństwa takie sumy moralne, jak *Summa Angelica*⁸, *Summa Pisanella*⁹, czy też bliżej nie określone *Canones poenitentiales*.

Wiadomo, że już w XV w. większość bibliotek posiadała liczne rękopisy dzieł św. Tomasza z Akwinu. Wpływ jego myśli zaznaczał się głównie w teologii, podczas gdy w płaszczyźnie filozoficznej widziano w nim tylko interpretatora myśli Arystotelesa. W okresie tym są już teologowie rodzimi, których doktryny stanowią oryginalny wkład w rozwój polskiej myśli teologicznej i filozoficznej w zakresie problematyki moralnej. I tak np. próbą połączenia tomizmu z augustynizmem są poglądy najwybitniejszego moralisty krakowskiego tegoż okresu Jakuba z Paradyża (+1464). W teorii życia wewnętrznego hołdował on ideom zbliżonym do devotio moderna. Bardzo znamienym dorobkiem myśli moralnej jest komentarz do *Etyki Nikomachejskiej* Pawła z Worczyna († ok. 1430), w którym uwzględnił on także problematykę etyczną w ujęciu Jana Burydana¹⁰. Godną uwagi jest twórczość Benedykta Hesse (†1456), który „w swoim komentarzu do św. Mateusza poświęcił zagadnieniom moralnym około pół tysiąca kwestii. Obejmowały one niemal całość zagadnień społecznych i moralnych poczynawszy od problemów rodziny i małżeństwa aż do spraw handlu, lichwy, opłat za naukę, rozważań na temat własności prywatnej”¹¹. Teologowi temu przypisuje się wprowadzenie do użytku akademickiego komentarza *Utrum Deus Gloriosus*, który był stosowany w Krakowie w 2. poł. XV w. oraz przez prawie cały w. XVI¹². Cennym dorobkiem polskiej myśli moralnej jest kazanie Stanisława ze Skarbmierza (†1431) *De bellis iustis* oraz poglądy na temat wolności zawarte w *Tractatus de potestate papae et imperatoris respectu infidelium* Pawła Włodkowica († ok. 1443). Dzięki tym osiągnięciom nastąpiło wprowadzenie w sferę problemów teologicznomoralnych zagadnień z zakresu etyki społecznej i politycznej obok tradycyjnej etyki indywidualnej.

Rozkwit studiów humanistycznych z końcem XV w. i w 1. poł. XVI w. na Akademii Krakowskiej nie przyniósł niestety odnowy teologii. Wo-

⁷ Por. Re ch o w i c z, jw. s. 229.

⁸ Autorem był Angelus Carletus de Clavasio (†1495).

⁹ Autorem był Bartholomeus Pisanus a sancto Concordio (†1347).

¹⁰ Por. J. Re b e t a. *Komentarz Pawła z Worczyna do Etyki Nikomachejskiej Arystotelesa z 1424 roku*. Wrocław 1970 s. 65.

¹¹ Re ch o w i c z, jw. s. 238.

¹² M. Re ch o w i c z. *Z dziejów myśli teologicznej w Polsce*. „Ateneum Kapłańskie” 1974 t. 82 s. 18.

bec tego humaniści, a w tym wielu biskupów, zabiegają o reformę studiów na tej uczelni. Jednakże na skutek zasadniczego sprzeciwu scholastyków zaczęto inicjować zakładanie nowych wyższych uczelni, np. Jana Lubrańskiego w Poznaniu (1517 r.), a później Jana Zamoyskiego (1595 r.). Ośrodki te jednakże nie stawały się miejscem, w którym kwitła teologia. Z wybitniejszych humanistów należy wymienić Stanisława Hozjusza (†1579). W dziele *Confessio fidei christianae* wypracował on metodę pozytywną w teologii, której naukowe podstawy dał później M. Cano w *De locis theologicis*. Wybitne osiągnięcia mieli dwaj polemiści z obozu zwolenników reformy Kościoła, a mianowicie ks. Stanisław Orzechowski (†1566), a zwłaszcza Andrzej Frycz Modrzewski (†1572), autor dzieła *Commentariorum de republica emendanda*, reprezentujący program erasmiański, który można uznać obecnie za jedną z utraconych szans Kościoła w XVI w.¹³ Cenny jest także traktat Walentego Wróbla (†1538), profesora Akademii Lubrańskiego, a później Krakowskiej. Autor omawiał problemy potrzeby pokuty oraz przykazań. Pisma treści moralnej ogłasza także Stanisław Sokołowski († 1593), takie jak np. *Questor sive de parsimonia atque frugalitate* (Cracovia 1589). Bardzo interesujące dla poznania obyczajowości ówczesnej jest dzieło M. Śmigleckiego TJ (†1618) *O lichwie i trzech przedniejszych kontraktach: wyderkowym, czynszowym i Towarzystwa Kupieckiego* (Wilno 1596)¹⁴. Bardzo charakterystyczny dla ducha epoki jest traktat K. Przechackiego *O trojkiej powinności panów krześcijańskich przeciwko poddanym. Przydany jest traktat o łakomstwie i marnotractwie* z 1582 r. Interesujący jest traktat filozoficzno-moralny J. Wereszczyńskiego *Regula id est institutio seu cursus vitae cuiusque regis christiani* (Cracoviae 1588), czy też swoistego rodzaju dysputy etyczne A. Gosławskiego († po 1640) *Disputatio ethica de veritate, virtute morali ex libro ethicorum Nicomachiorum potissimum quarto desumpta* (Argentorati 1596).

Omówiony okres dziejów polskiej teologii moralnej charakteryzuje się tym, iż nastąpiło wtedy poszerzenie kręgu zainteresowań przez wprowadzenie problematyki społecznej. Pojawiły się już także samodzielne dzieła i traktaty moralne, chociaż w dalszym ciągu nie odróżniano teologii moralnej od całości wiedzy teologicznej jako takiej. To ostatnie stało się osiągnięciem dopiero okresu następnego, zapoczątkowanego u schyłku w. XVI i w początkach w. XVII. Od strony rzeczowej ciekawą jest rzeczą łączenie rozważań teologicznomoralnych z aspektem ascetycznym

¹³ Tamże s. 24 n.

¹⁴ Por. W. Wicher. *O Marcina Śmigleckiego TJ traktat o lichwie i procentach w świetle współczesnej i późniejszej nauki teologów*. „Collectanea Theologica” 1936 s. 289-315.

oraz występowanie we względnie samodzielnej formie refleksji filozoficznej w odniesieniu do dziedziny moralności.

OKRES MORALNEJ TEOLOGII KAZUISTYCZNEJ

Sytuacja ogólna

Na skutek oddziaływania wielu czynników dochodzi na przełomie XVI i XVII w. do usamodzielnienia się teologii moralnej. Główną rolę odegrały w tym względzie uchwały Soboru Trydenckiego, dotyczące sakramentu pokuty, oraz stanowisko polemistów reformacyjnych, podważających w zasadzie nie tyle podstawy moralności chrześcijańskiej, co prawdy dogmatyczne. Duże znaczenie miały też różne czynniki natury ogólniejszej, takie jak polityczne, ekonomiczne i kulturowe. Dość zasadniczą rolę w tym zakresie odegrała także organizacja nauczania teologicznego wprowadzona u dominikanów (1571 r.) i u jezuitów (1599 r.). U tych ostatnich stało się to na mocy *Ratio et institutio studiorum*, które przewidywało wydzielenie zagadnień moralnych i powierzenie ich wykładu specjalnemu profesorowi¹⁵.

Charakterystyczną formą opracowań teologicznomoralnych stają się od tej pory *institutiones morales*. Tytuł taki nadał swej teologii moralnej J. Azor TJ (†1603). Z czasem stał się on pojęciem ogólnym określającym rodzaj opracowań teologii moralnej, przeznaczonej głównie dla spowiedników. *Institutiones* odznaczają się tym, że ujmują zagadnienia moralne w aspekcie legalistycznym i kazuistycznym. Ukazują granice dozwoleńności czynu ludzkiego, są wyrazem raczej teologii grzechu i prawa niż teologii doskonałości i miłości chrześcijańskiej. W momencie usamodzielnienia się teologii moralnej następuje oddzielenie tej dyscypliny wiedzy od teologii ascetycznej, która od tej pory jest niezależna i na terenie polskim ma osiągnięcia na miarę światową. Polską teologię moralną w omawianym okresie charakteryzuje przewaga myśli jezuickiej, z czasem (od końca XVIII w.) dużą rolę odgrywają wpływy tendencji misjonarskich. Charakterystyczną cechą tego okresu jest brak recepcji teologii moralnej św. Alfonsa Liguori (†1787). Stanie się to dopiero u schyłku omawianego okresu, w latach osiemdziesiątych XIX w.

Ośrodki nauczania teologii moralnej

Także w tym okresie Akademia Krakowska jest głównym ośrodkiem

¹⁵ Por. J. Theiner. *Die Entwicklung der Moralthologie zur eigenständigen Disziplin*. Regensburg 1970; F. Greniuk. *Autonomizacja teologii moralnej w XVII wieku*. „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” T. 19: 1972 z. 3 s. 29-53.

myśli teologicznej w Polsce. Scholastyczna teologia moralna kwitnie tu zwłaszcza w XVII w., w czasach gdy twórczyli tu i wykładali teologowie tej miary, co Adam z Opatowa (†1647) oraz Szymon Stanisław Makowski (†1683). Uczelnia ta, podupadła w XVIII w., była zreformowana w następstwie uchwał Komisji Edukacji Narodowej oraz w czasach zaboru austriackiego. W XIX w. nie stanowiła silnego ośrodka naukowego. Powstały także inne uczelnie typu akademickiego, prowadzone głównie przez jezuitów. Należą do nich Akademia Wileńska (1578), przemianowana w 1803 r. na Uniwersytet Wileński, a od 1832 r. na Akademię Duchowną, przeniesioną z czasem do Petersburga (1842). Od 1613 r. uczono teologii w kolegium jezuickim we Lwowie, przemianowanym w 1661 r. na uniwersytet, a w 1759 r. na Akademię Lwowską. W 1816 r. założony został Uniwersytet w Warszawie. Posiadał on także wydział teologiczny, w którym wykładano teologię moralną. Po 1830 r. powstała tu Akademia Duchowna, przeniesiona w 1867 r. do Petersburga. Akademia w Petersburgu, istniejąca od 1842 r., przetrwała do 1918 r. We Wrocławiu jezuici posiadali kolegium, w którym uczono teologii już w 1646 r. Zostało ono przemianowane w 1702 r. na Akademię z dwoma wydziałami, w tym z wydziałem teologicznym. W 1811 r. utworzono tu Uniwersytet Wrocławski, w skład którego wchodził wydział teologiczny, w którym nauczano teologii moralnej.

Obok szkół typu uniwersyteckiego i akademickiego ośrodkami nauczania były w omawianym okresie także duchowne seminaria diecezjalne, ponaddiecezjalne, często zwane głównymi (Warszawa, Lwów), oraz zakonne czy międzyzakonne. Prowadzone były w pierwszym etapie swego istnienia głównie przez jezuitów, z czasem przez misjonarzy (od końca XVII w. aż do 1864 r.), a potem przez księży diecezjalnych. Stwarzały one zapotrzebowanie na opracowania z zakresu teologii moralnej, a były także po części ośrodkami pracy naukowej prowadzonej mniej lub więcej samodzielnie.

We wszystkich uczelniach, zarówno typu wyższego jak i seminaryjnego, prowadzono zawsze specjalne wykłady z teologii moralnej, jako odrębnego przedmiotu teologicznego¹⁶.

Piśmiennictwo teologicznomoralne

W omawianym okresie polska teologia moralna może już poszczycić się poważnymi osiągnięciami w postaci twórczości teologicznej, choć niekiedy jeszcze mocno tkwiącej w formach przestarzałych. Tak np. Mikołaj z Mościsk OP († ok. 1645) jest autorem dzieł: *Elementa ad S. Confessiones* (Cracoviae 1603), *Examen approbandorum* (Cracoviae 1622) oraz

¹⁶ Na temat szkolnictwa teologicznego por. Petrani, jw. s. 271-306.

S. artis poenitentiariae tyrocinium (Cracoviae 1625). Nawiązującą do wzorów wieków poprzednich sumę kazuistyczną napisał Samuel z Lublina (Wierzchowski) OP († ok. 1642) — *Summula casuum* (Coloniae Agrippinae 1631-1635). Trzecim moralistą z zakonu dominikanów jest Ferdynand Ohm Januszowski (†1712), autor między innymi dzieła *Sententiae morales conscientiae directivae* (Cracoviae 1687) oraz *Sententiae sacrae* (Cracoviae 1699).

Wybitnymi moralistami z kręgu Akademii Krakowskiej byli wspomniani już Adam z Opatowa, autor dzieła pt. *Tractatus de sacramentis* (Cracoviae 1642)¹⁷ oraz 2-częściowych *Tractatus theologici* (Cracoviae 1645), w których podał całość wykładu teologii moralnej w nawiązaniu do układu *Sumy teologicznej* św. Tomasza z Akwinu, ks. Szymon Stanisław Makowski, autor dzieła pt. *Explanatio decalogi* (Cracoviae 1682) oraz podręcznika szczegółowej teologii moralnej (Bibl. Uniwersytetu Jagiellońskiego, rkp. nr 1447)¹⁸. W pismach tego teologa dostrzega się ambitnie dobraną tematykę oraz gruntowne oparcie się w argumentacji i wykładzie na Piśmie św. oraz tradycji.

Z grona jezuitów teologię moralną przesadnie spekulatywnie uprawiał Tomasz Młodzianowski (†1686), autor między innymi *Praelectiones theologicae de fide, spe et charitate* (Lesnae 1674), *De iure et iustitia* (Leopoli 1667), *De peccatis et gratia* (Cracoviae 1671)¹⁹.

Ambitną twórczością są także dzieła Jana Morawskiego TJ (†1700), takie jak *Selectae quaestiones ad II^{am}-II^{ae} et ad III^{am} partem divi Thomae Aquinatis* (Calisii 1684) i inne. Na tematy moralne pisał także Wojciech Tylkowski TJ (1695) w *De arte sanctitatis seu virtutibus solidis* (Olivae 1674). Z innych książek wspomnieć warto dziełko wydane w Lesznie (1679) pt. *Powinności chrześcijańskie, albo reguła, którą zbawiennie sumienie rządzić może chrześcijanin*. Pod pewnym względem utworami o tematyce moralnej są *Fortuna domestica seu industriae christianae beate vivendi* (Vladislaviae 1683) Michała Rychalskiego (†1688), *Sacra dogmata theologiae moralis* (Zamoscii 1669) Jacka Michałowskiego (†1695), *Gramatica alias literatura eiusque constructiones ad dogmata christiano politico moralis revocatae* (Varsaviae 1687) Jana Witwickiego (†1697), czy też Jana Skrzetuskiego *Anatomia moralis* (Posnaniae 1698). W okre-

¹⁷ Por. F. Bracha. *Adam Opatowski (1574-1647). W 300-letnią rocznicę śmierci*. „Nasza Przeszłość” T. 3: 1947 s. 121-144; E. Ozorowski. *Nauka Adama Opatowskiego o sakramentach w ogólności*. „Studia Theologica Varsaviensia” 1972 nr 1 s. 55-90.

¹⁸ Por. W. Wicher. *X. Szymon Stanisław Makowski teolog moralista polski z XVII w.* Kielce 1926 s. 168.

¹⁹ Por. F. Greniuk. *Tomasz Młodzianowski teolog moralista*. Lublin 1974.

sie nieco późniejszym ogłasza swe prace Franciszek Przyłęcki OFM († 1785), autor *Compendium theologiae moralis* (Vilnae 1754), i Jakub Bartołt TJ (†1753) wydając drukiem swe wykłady pt. *Corona decenni explicationi theologiae moralis* (Sandomiriae 1725). Wydał on także *Opus conscientiae arbitris et poenitentibus perutile* (Sandomiriae 1752) oraz *Compendiosa totius theologiae moralis explanatio* (Calisii 1784), pomyślane jako podręcznik dla spowiedników.

W formie pytań i odpowiedzi ujmuje swój podręcznik teologii moralnej ks. Gaudenty Wałęcki († 1810), opublikowany pt. *Theologia moralis ex auctoribus approbatis [...] collecta* (Czestochoviae 1798). Przykładem traktowania problematyki teologii moralnej w sposób powierzchowny są *Nauki chrześcijańsko-katolickie [...] przez jednego kapłana zakonu ś. O. Franciszka Reformatów Wielko-Polskiej Prowincji zebrane* (Kalisz 1787). Piszą także autorowie należący do Kościołów wschodnich. I tak Ormianin Stefan Mikołajewicz wydaje dzieło pt. *Synopsis theologiae christianae dogmatico-moralis* (Leopoli 1772), a bazylianin Józef Narolski podręcznik pt. *Teologia moralna albo do obyczajów ściągająca się* (Wilno 1777).

Jednakże rodzima twórczość XVII i XVIII w. znajduje mocnego konkurenta w utworach dwóch teologów zachodnich, którzy w dziejach europejskiej myśli moralnej odegrali bardzo poważną rolę. Jednym z nich jest H. Busenbaum TJ (†1668), autor szeroko rozpowszechnionej i poczytnej *Medullae theologiae moralis* (Monasterii 1650), drugim zaś P. Collet CM (†1770), który opracował bardzo obszerne *Institutiones theologicae*, będące uzupełnieniem dzieła H. Tournely'ego, jak też *Institutiones theologiae quas ad usum seminariorum breviori forma contraxit* (Lugduni 1767). Oba te podręczniki były powszechnie stosowane w seminariach prowadzonych przez jezuitów i misjonarzy. Pod wpływem P. Colleta powstały dwa polskie podręczniki teologii moralnej w XIX w., których autorami są polscy lazaryści. Są to dzieła Andrzeja Pohla (†1820), wydane w Wilnie w 1809 r. pt. *Institutiones theologiae moralis* (t. 1-2) oraz Antoniego Pułtatyckiego (†1862), wydane w Warszawie w 1857 r. pt. *Theologia moralis in usum cleri dioecesanii conscripta* (t. 1—2).

W początkach XIX w. zaznacza się na terenie Polski wpływ józefinizmu w postaci narzuconych podręczników teologii moralnej oraz obsady personalnej wykładu tego przedmiotu na niektórych uczelniach. Przykładem takiego podręcznika jest dzieło A. K. Reybergera OSB (†1818) pt. *Institutiones ethicae christianae seu theologiae moralis* (Viennae 1805-1808), czy też praca F. Pollaschka (†1818) pt. *Moralis christiana* (t. 1-2. Olomucii 1803). Podręcznikiem o mniejszym kręgu oddziaływania była używana w Polsce w latach dwudziestych i trzydziestych XIX w. 4-tomowa *Theologia moralis* (Oeniponte 1827-1831) S. Stapfa (†1844). Podręcznik Reybergera spolszczył ks. Jan Kanty Chodani (†1823), wykładowca teologii

moralnej w Wilnie, i wydał go pt. *Etyka chrześcijańska czyli teologia moralna* (t. 1-3. Wilno 1821-1822).

Warto wspomnieć także o podręczniku, który powstał we Wrocławiu, a mianowicie o 2-częściowym *Compendium theologiae moralis* (Vratislaviae 1798) pióra S. Sobiecha (†1832), bardzo poczytne w tym czasie. Wydano także na terenie polskim podręcznik austriackiego teologa D. Tobenza (†1819) *Institutiones theologiae moralis usui sacerdotum ad curam animarum destinatarum accomodatae* (Vilnae 1833). Z innych dzieł szerokie oddziaływanie miał podręcznik J.P. Gury'ego († 1886) *Compendium theologiae moralis* (t. 1-2. Lugduni 1850), oparty całkowicie na doktrynie moralnej św. A. Liguori. Myśl tego teologa i doktora Kościoła przyswoił Polsce podręcznik J. Aertnysa (†1915) *Theologia moralis iuxta doctrinam s. Alphonsi de Liguori* (t. 1-2 Tournaci 1886). Dzięki tym dwom teologom polska teologia moralna końca XIX w. ma charakter alfonsiański. Z tłumaczeń warto odnotować dzieło T. M. Gousseta (†1866) *Teologia moralna dla użytku plebanów i spowiedników* (t. 1-2. Warszawa 1858).

Ceniając ogólnie ten okres podkreślić należy, że teologia moralna jest wówczas w dalszym ciągu profesjonalna. Wbrew pozorom była mało chrześcijańska, gdyż nie dostrzeżono roli Chrystusa w życiu moralnym chrześcijanina. Była też mało pozytywna. Nie wykorzystwała inspiracji teologów związanych ze szkołą tybindzką (XIX w.), z poglądami takich teologów, jak M. Sailer (†1832) i J. B. Hirscher (†1865), którzy ukazywali pełnię życia chrześcijańskiego jako realizację królestwa Bożego. Była to druga z kolei stracona szansa teologii moralnej katolickiej w ogóle, w tym także polskiej. Mimo wykorzystania zdobyczy filozofii prawa i pewnej reorientacji antropocentrycznej teologia moralna pozostała w dalszym ciągu dyscypliną ezoterycznie zamkniętą na rzeczywiste potrzeby i problemy moralne otaczającego świata. Ujemne jej cechy to legalizm i minimalizm oraz scholastyczne ujęcie kazuistyczne, które przejawiało się w uprawianiu swoistego rodzaju terminizmu, polegającego na niekończącym się ustalaniu logicznych treści pojęć czy też raczej terminów moralnych. Teologowie moraliści, walcząc w XVII w. z jansenizmem i laksyzmem, potępiali też rygoryzm moralny oraz józefinizm. Stwierdzić należy, że z sytuacji tej omawiana dyscyplina wyszła zwycięsko. W następny okres swych dziejów wchodzi z ustalonym już kręgiem zainteresowań, z wypracowaną metodologią, z nowymi perspektywami, które w dalszej przyszłości otwierały przed nią możliwość stania się z moralności grzechu i prawa — moralnością cnoty i miłości ²⁰.

²⁰ Na temat polskiej teologii moralnej XVII i XVIII w. por.: Bajda, jw; na temat zaś XIX w. por.: Greniuk, *Dzieje polskiej teologii moralnej w XIX w.*

OKRES RECEPCJI NEOTOMIZMU

Nowe formy uprawiania teologii moralnej

Już w okresie poprzednim pojawia się nowy sposób traktowania zagadnień teologicznomoralnych. Jest on zaprezentowany w artykułach czasopism kościelnych: w XIX w. w świetnym periodyku, jakim był „Pamiętnik Religijno-Moralny” (1841-1862) czy też „Przegląd Katolicki” (1863-1939). W początkach XX w. pojawiły się oba godne uwagi „Przeglądy Kościelne”, od 1909 r. środowisko wrocławskie wydaje wychodzące do dziś „Ateneum Kapłańskie”, lwowskie zaś — „Przegląd Teologiczny” (1920), przekształcony z czasem w „Collectanea Theologica” (1931). Na szczególne wyróżnienie zasługuje ukazujący się w latach 1884-1952 „Przegląd Powszechny” Zagadnieniom bardziej praktycznym poświęcona jest „Szkoła Chrystusowa”, „Homo Dei”, „Homiletyka” oraz wiele innych czasopism. Od 1949 r. ukazują się związane z Katolickim Uniwersytetem Lubelskim „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, zamieszczające rozprawy z zakresu teologii moralnej, ostatnio w postaci odrębnego zeszytu (nr 3 w każdym tomie) ²¹.

W okresie tym ma miejsce wydanie dwóch poważnych encyklopedii kościelnych: *Encyklopedii kościelnej* pod red. M. Nowodworskiego oraz *Podręcznej encyklopedii kościelnej* pod redakcją Z. Chełmickiego.

Ośrodki nauczania teologii moralnej

Na odcinku nauczania seminaryjnego nastąpiła stabilizacja organizacji w następstwie odzyskania niepodległości i uzyskania korzystniejszych warunków prowadzenia prac dydaktycznych. Możliwe było przedłużenie czasu trwania studiów teologicznych, lepsze zaopatrzenie bibliotek, przygotowanie kadr wykładowców — dzięki wyjazdom na studia zagraniczne oraz na uczelniach krajowych ²².

Dawne ośrodki akademickie (Kraków, Warszawa, Lwów) okrzepły w swej strukturze organizacyjnej i rozwinęły pełniejszą działalność naukową. Pojawiły się także ośrodki reaktywowane (Wilno) oraz całkiem nowe (Lublin KUL od 1918 r., z katedrą, a później sekcją teologii moralnej ²³). Wszystkie te ośrodki są do dziś (z wyjątkiem Lwowa i Wilna) centrami skupiającymi teologów moralistów, którzy wyniki swych prac naukowych ogłaszają w wydawanych przez te uczelnie periodykach i mo-

²¹ Por. Smoleński, jw. s. 289-292.

²² Por. Petrani, jw. s. 306-308.

²³ Por. F. Greniuk. *Dzieje sekcji teologii moralnej na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim w latach 1918-1968*. „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” T. 15: 1968 z. 3 s. 5-53.

nografiach. Zapewne korzystnym novum jest organizowanie, dawniej przez Związek Polskich Zakładów Teologicznych a obecnie przez Komisję Episkopatu Polski do spraw Nauki Katolickiej, dorocznych zjazdów i seminariów naukowych, podczas których moralisci z różnych ośrodków naukowych kraju dokonują wymiany spostrzeżeń i dorobku naukowego.

Piśmiennictwo teologicznomoralne

O ile w zasadzie w okresie poprzednim twórczość teologicznomoralna ograniczała się do podręczników tej dyscypliny, o tyle obecnie znajduje swój kształt także w postaci publicystyki oraz w monografiach. Jej całościowy przegląd wykazuje dużą różnorodność form i treści²⁴. Ks. Ignacy Bałtruszys (†1919) opublikował w języku polskim *Teologię moralną fundamentalną* (Petersburg 1904); autorem *Katolickiej etyki wychowawczej* (t. 1-2; t. 3 powielony. Kraków 1948) jest tomista Jacek Woroniecki OP (†1949); część ogólną teologii moralnej wydał dwukrotnie ks. Antoni Borowski (†1968) *Teologia moralna*. Lublin 1960; podobnie Józef Keller opracował *Etykę katolicką* (Część I. Warszawa 1957). Z dziedziny etyki filozoficznej są do odnotowania dwa opracowania. Jedno z nich autorstwa F. Kwiatkowskiego TJ (†1949) pt. *Filozofia obyczaju* (Kraków 1947), drugie zaś J. Woronieckiego *Etyka*, w pracy zbiorowej *Zarys filozofii* (Lublin 1930). Z zakresu ascetyki na uwagę zasługuje przyswojenie polskiemu czytelnikowi dzieła A. Tanquerey'a pt. *Zarys teologii ascetycznej i mistycznej* (t. 1-2. Kraków 1949) oraz dzieło ks. Aleksandra Żychlińskiego (†1945) *Teologia życia wewnętrznego* (Kielce 1947). W okresie tym pojawiają się po raz pierwszy prace z historii teologii moralnej. Pionierem w tym względzie jest historyk ks. Jan Fijałek (†1936), a zwłaszcza ks. Władysław Wicher (†1969), autor monografii o Sz. S. Makowskim i podręcznika pt. *Podstawy teologii moralnej* (Poznań 1969) oraz wielu rozpraw z zakresu dziejów teologii moralnej w Polsce. Pojawiają się także próby opracowania doktryny moralnej ojców Kościoła. Próbę taką podjął między innymi bp Zdzisław Goliński (†1963) w pracy *Nauka św. Augustyna o kłamstwie użytecznym na tle historycznym* (Lublin 1948). Zainterесowano się poglądami św. Tomasza z Akwinu, w związku z tym powstało wiele rozpraw, a nawet dokonano przekładu części jego dzieł²⁵. Problematykę prawa naturalnego podjął w szerszym zakresie między innymi ks. Walenty Urmanowicz (†1969)²⁶, z zakresu zaś sakramentologii wspomniany ks. A. Borowski oraz ks. S. Huet (†1961), autor rozprawy *Sakrament*

²⁴ Por. Olejnik, jw.

²⁵ Por. tamże s. 111 n.

²⁶ Por. J. P r y s z m o n t. Ks. prof. dr Walenty Urmanowicz (1898-1969). „Studia Theologica Varsaviensia” 1970 nr 2 s. 3-9.

pokuty (Warszawa 1955-1959, t. 1-2) i *Eucharystia. Traktat teologicznomoralny* (Warszawa 1956). Z zagadnień natury metodologicznej omówione zostały pewne postulaty w rozprawce ks. W. Giebartowskiego *Nowe prądy w teologii moralnej* (Warszawa 1902) oraz głównie w publikacji J. Wronieckiego *Metoda i program nauczania teologii moralnej* (Lublin 1922). Z pogranicza etyki i teologii moralnej odnotować należy rozprawę ks. S. Olejnika *Eudajmonizm* (Lublin 1958). Biblijne ujęcie węzłowego dla moralistów problemu dał ks. Władysław Poplatek w studium pt. *Istota sumienia według Pisma św.* (Lublin 1961).

Problematyka omawiana w czasopismach obejmuje szeroki wachlarz zagadnień moralnych, ascetycznych, etycznych i społecznych, których nie sposób na tym miejscu wymienić. Ogólnie mówiąc w omawianym okresie nastąpiło poszerzenie zakresu etyki teologicznej przez przyjęcie tomizmu jako podstawy układu i wykładu teologii moralnej (recepca podręcznika D. Prümmera), rozbudowanie etyki filozoficznej z uwzględnieniem, po II wojnie światowej, jej relacji do etyki marksistowskiej. Głównymi ideami przewodnimi rozwoju myśli teologicznomoralnej są — według słów bpa S. Smoleńskiego — chrystocentryzm, ujęcie eklezjologiczne, uwzględnienie teologii laikatu i personalizm²⁷. Charakterystyczne jest też poszerzenie problematyki teologicznomoralnej o zagadnienia z zakresu etyki społecznej. Także w tym okresie polska teologia moralna wzorowała się na myśli zachodnioeuropejskiej, czerpiąc z niej wzory do naśladowania w doborze tematyki i sposobie uprawiania swęj dyscypliny. Nie było to jednakże naśladownictwo niewolnicze, lecz twórcze. Zawdzięcza to chyba dwóm czynnikom: recepcji myśli tomistycznej oraz mocniejszemu uwzględnieniu charakteru eklezjalnemu moralności chrześcijańskiej, co jest zasługą ówczesnego ruchu liturgicznego, teologii Mistycznego Ciała Chrystusa oraz Akcji Katolickiej, a więc tych czynników, które na naszym terenie były żywo oddziaływającymi momentami w kształtowaniu rodzimej teologii.

CZASY NAJNOWSZE

Sobór Watykański II zdynamizował wiele procesów myślowych i stworzył atmosferę, w której można było spojrzeć na wiele problemów moralnych w innej perspektywie. Uwrażliwienie na problemy moralne całego świata poszerzyło zasięg zainteresowań polskich moralistów doby obecnej. Takie problemy, jak wojna, pokój, głód, prze-ludnienie, gospodarka światowa, stały się przedmiotem ich żywych za-

²⁷ Por. S m o l e ń s k i, jw.

interesowań. Znajduje to wyraz w publikacjach już ogłoszonych, czy też w kręgu tematyki omawianej podczas wykładów uniwersyteckich i seminaryjnych. Inne spojrzenie na zagadnienia małżeństwa i rodziny, odmienne potraktowanie sakramentologii, uczulenie na wspólnotowy charakter moralności chrześcijańskiej, problemy stosunku do inaczej wierzących i niewierzących — to tylko niektóre przykłady zmiany optyki w traktowaniu zagadnień moralnych czasów dzisiejszych. Dużą szansą jest chyba na terenie polskim możliwość konfrontacji myśli moralnej katolickiej z etyką marksistowską, która tak uwrażliwia na sprawy społeczne współczesnego świata. Możliwość prowadzenia pracy naukowej w ośrodkach uniwersyteckich (KUL) i akademickich (ATK) oraz w seminariach duchownych stwarza gwarancję, że w przyszłość polskiej teologii moralnej można patrzeć z ufnością.

PRECIS D'HISTOIRE DE LA THEOLOGIE MORALE EN POLOGNE

R é s u m é

Dans la littérature polonaise une histoire complète de la théologie morale faisant défaut, l'auteur de cette étude se pose pour but de retracer l'histoire de cette discipline. L'introduction apporte quelques lumières sur la situation générale qui était celle de la Pologne lorsqu'elle entra dans le rayon d'action de l'idéologie chrétienne. Les problèmes moraux apparaissaient dans la théologie de ce temps comme faisant partie des livres de pénitence, ou, plus tard, des sommes de confession. L'auteur propose par la suite une périodisation de l'histoire de la discipline qui nous intéresse ici. Il distingue les périodes suivantes: dès origines jusqu'à la fin de XVIe siècle; période de la casuistique morale XVII-XIXe siècles; période de la réception du néo-thomisme au XXe siècle. La fin de l'étude est consacrée à la situation la plus récente.

A l'avènement du christianisme il y eut le heurt de deux idéologies, païenne et évangélique. Le rôle de l'Eglise consistait à éliminer les attitudes et les opinions inconvenantes (*abrenuntiatio diaboli*) et à pratiquer l'endoctrinement éthique. L'enseignement avait objet les commandements, les conseils évangéliques, les sacrements, les vertus et les vices moraux, de même que les principes généraux du comportement d'un chrétien. La réflexion théologique adoptait à cette époque principalement la forme de sermons ou d'homélies. Les thèmes du khérygme moral relevaient de l'éthique individuelle. L'enseignement théologique se faisait dans les écoles fonctionnant auprès des cathédrales, collèges ou couvents. Avec le temps d'autres centres se constituèrent; parmi eux le Studium generale (1304) des dominicains à Cracovie et la Faculté Théologique de l'Académie Cracovienne (1400). Mains documents historiques nous fournissent les reinseignements sur les manuels en usage à l'époque. L'on connaissait ainsi en Pologne de nombreux *Libri poenitentiales*, les *Libri sententiarum* de Pierre Lombard, *Summa Angelica*, *Summa Pisanella* ainsi que *Canones poenitentiales*. Au XVe siècle l'on se servait universellement de l'oeuvre de Saint Thomas d'Aquin. Parmi les théologiens et moralistes polonais il

convient de mentionner Jacques de Paradyż, Paul de Worczyn, Benoît Hesse, Stanislas de Skarbimierz et Paul Włodkowic. Plus tard paraissent des traités théologiques et moraux dont les auteurs les plus importants sont: Valentin Wróbel, Stanislas Sokołowski et surtout Martin Śmiglecki SJ, auteur du traité sur l'usure intitulé: *O lichwie i trzech przedniejszych kontraktach* (Wilno, 1596). Vers la fin de cette période dans l'attitude des moralistes polonais se fait sentir un nouvel intérêt pour les problèmes sociaux. Commencent à paraître des ouvrages spécialisés et des traités moraux, cependant considérés toujours comme faisant partie de la théologie en tant que telle.

La théologie morale s'émancipe à l'époque de la casuistique. Y contribuèrent des facteurs divers, entre autres l'organisation de l'enseignement, les dispositions du concile de Trente, etc. Se dessine en même temps la rupture entre théologie morale et théologie de la vie intérieure. De nouveaux centres de l'enseignement prennent naissance, parmi lesquels l'Académie de Wilno (1578), le collège des jésuites à Lwów (1613), l'Université Varsoviennne (1816), le collège des jésuites à Wrocław (1646). Vers la fin du XVIe siècle se constituent de nombreux séminaires, diocésains ou conventuels. Comme moralistes, se distinguent à cette époque: Samuel de Lublin OP, auteur de *Summula casuum* (Coloniae Agr., 1631-1635); Nicolas de Mościska OP, auteur d'*Elementa ad s. Confessiones* (Cracoviae, 1603); Adam de Opatów, auteur de *Tractatus de sacramentis* (Cracoviae, 1642) et de *Tractatus theologici* (Cracoviae, 1645). C'est cependant à Simon Stanislas Makowski que semble revenir le titre du plus important moraliste polonais; ses oeuvres, tels que *Explanatio decalogi* (Cracoviae, 1682) et la théologie morale connue en manuscrit appartiennent aux plus grandes réalisations sur le plan théologique et moral. Parmi les jésuites, trois noms sont à signaler: T. Młodzianowski, auteur entre autres de *Praelectiones theologicae de fide, spe et charitate* (Lesnae, 1674), Jean Morawski et Adalbert Tylkowski. Au XVIIe siècle, se distinguent comme ouvrages: *Compendium theologiae moralis* (Vilnae, 1754) de F. Przyłęcki OFM, *Corona decenni* (Sandomiriae, 1725) de J. Bartołt SJ et, surtout, *Theologia moralis* (Wilnae, 1777) de J. Narolski OSBM.

Au XIXe siècle deux théologiens moralistes font paraître des manuels qui ne doivent rien à d'autres penseurs. Ce sont: André Pohl CM qui publia *Institutiones theologiae moralis* (t. 1-2. Vilnae, 1809) et Antoine Putiatycki CM, auteur de *Theologia moralis in usum cleri dioecesanii conscripta* (t. 1-2. Varsaviae, 1857). Dès le XIXe siècle se font nettement sentir des influences du joséphisme dues aux manuels que l'on préférerait; ceux de A. K. Reyberger, de F. Pollachek et de J. Stapf étaient de rigueur. Dans le milieu vroclavien prend naissance un autre manuel, celui de S. Sobiech, intitulé *Compendium theologiae moralis* (Vratislaviae 1798). Vers la fin du siècle s'accroît une réception progressive de la pensée morale de Saint Alphonse Liguori. Durant toute cette période, la théologie morale polonaise est professionnelle (visant uniquement les gens de l'Eglise), peu chrétienne (n'insistant pas sur le rôle du Christ), peu positive aussi. Elle ignore l'idée du renouveau élaborée par M. Sailer et J. Hirscher. L'auteur est d'avis qu'elle pèche par légalisme et le minimalisme et reste une théologie de la loi et du péché et non de la charité et de la perfection.

Au temps de la réception du néo-thomisme, vers la fin du XIXe et au début du XXe siècle, l'on constate un renouveau de la théologie morale résultant de l'assimilation de la pensée de Saint Thomas, de l'adoption du système de la hiérarchie des vertus (D. Prümmer), de la prise en considération de l'éthique sociale. Une polémique théologico-morale naît. Commencent à fonctionner de nouveaux centres de l'enseignement (Lublin), le niveau des études dans les séminaires s'élève. Au nombre de moralistes éminents, l'on compte: J. Woroniecki OP, Z. Goliński, A. Borowski, W.

Urmanowicz, W. Wicher et quelques autres. Dans la théologie morale s'accroît le christocentrisme, paraissent les tendances ecclésiologiques, la théologie du laïc et le personnelisme.

L'époque la plus récente est témoin de l'activité toute spéciale sur le plan de la théologie morale; l'auteur en conclut que l'avenir de cette discipline en Pologne est assuré.